

Розділ IV
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 82-94:930(477) “19”

І. Я. Дзира

доктор історичних наук, професор,
кафедра педагогіки та методики професійного навчання,
Київський національний університет технологій та дизайну
(м. Київ, Україна)

**УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ПРАЦІ З УКРАЇНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті з'ясовуються інформативні можливості, авторські погляди, а також основні дослідницькі методи, використані в оглядах історії українського літописання, що були вміщені до узагальнюючих праць кінця ХІХ — початку ХХ ст. з українського джерелознавства, історіографії та історії літератури. Встановлено, що визначальною рисою переважної більшості розглянутих робіт є позитивістська методика наукового дослідження, котра полягала у виявленні, нагромадженні та іманентному аналізі фактичного матеріалу. На жаль, практично всім науковцям, крім С. Єфремова, бракувало належної систематизації та глибокого теоретичного узагальнення зібраної інформації. Через навчальне призначення праці В. Антоновича, Д. Багалія, Б. Лепкого й В. Перетца мають описовий характер, позбавлений самостійної науково-дослідної розробки окремих питань історії українського літописання. Та незважаючи на ці недоліки, поява узагальнюючих праць з оглядами історії літописання свідчить про високу кваліфікацію, ерудицію, археографічний досвід та наявність репрезентативної бази фактичних відомостей, сформованої українським джерелознавством, історіографією та історією літератури наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

I. Ya. Dzyra

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Department of the pedagogy and methods of professional training,
Kyiv National University of Technologies and Design
(Kyiv, Ukraine)

THE GENERALIZED WORKS FROM UKRAINIAN CHRONICLE WRITING AT THE HOME HISTORIOGRAPHY OF THE END OF THE XIX — THE EARLY XX CENTURY

Abstract

The informative possibilities, author's opinions and the fundamental research methods, used in reviews of the history of Ukrainian chronicle writing, which were inserted in the generalized works of the end of the XIX — the beginning of the XX century of the Ukrainian source study, historiography and history of literature are turned out in the article. It was established, that the distinguishing feature of the over whelming majority of the examined works is the positive methods of the scientific research, which was consisted in disclosure, piling up and immanent analysis of the factual material. Unfortunately, practically all scientists, except S. Yefremov, were lacked of a proper systematization and profound theoretical generalization of collected information. Because of educational purpose the works of V. Antonovych, D. Bahalij, B. Lepkyj and V. Peretz have descriptive nature, devoid of independent scientific-research working out of the separate questions of the history of the Ukrainian chronicle writing. But in spite of these short of comings, the appearance of the history of chronicle writing witnesses about the great qualifications, erudition, archeographic experience and availability of the representative base of the factual information, developed by Ukrainian source study, historiography and the history of the literature at the end of the XIX — the beginning of the XX century.

Keywords: *chronicles, chronicle writing, chronicle studies, historiography.*

Одночасно з розгортанням і поглибленням спеціальних досліджень, присвячених аналізу походження, джерельної основи, історії тексту окремих літописних пам'яток протягом кінця XIX — початку XX ст. в Україні почали з'являтися також узагальнюючі праці з оглядами історії українського літописання. Поява студій такого типу стала можливою завдяки накопиченому науковому досвіду вивчення й публікації історико-літературних пам'яток. Вона зумовлювалась завданнями, що виникали у процесі конкретного дослідження літописів та практикою викладання у вищій школі курсів джерелознавства, історіографії та історії літератури. Актуальність запропонованої теми обумовлюється тим, що хоч оглядові праці і є своєрідним підсумком розвитку українського літописознавства зазначеного періоду, проте

до цього часу вони ще не стали об'єктом спеціального синтетичного дослідження. Наукові монографії й лекційні курси з джерелознавства, історіографії та історії літератури із загальними оцінками українського літописання викликали інтерес уже у своїх сучасників, свідченням чого є рецензії, що супроводжували їх публікацію. Так, у розлозі відгуку на 1-ий том "Історії літератури руської" О. Пипін піддав критиці концепцію О. Огоновського про окремішність і самостійність розвитку українського письменства, зокрема й історичної прози, починаючи з Київської доби¹. А М. Грушевський, підкресливши інформаційну вартість "Опыта русской историографии", звернув увагу на схильність автора до нагромодження дрібних деталей, малоцінних подробиць і другорядних фактів². У другій частині "Нарису української історіографії" Д. Багалій детально переказав сторінки лекційного курсу В. Антоновича, присвячені літописам Самовидця, Г. Граб'янки й С. Величка³. З початку 1930-х рр. настала тривала пауза у вивченні узагальнюючих праць з українського літописання, оскільки на більшість з них через політичні міркування було накладено табу. До дослідження наукової спадщини В. Антоновича, Д. Багалія, В. Іконникова й В. Перетца вчені змогли повернутись тільки наприкінці 1960-х рр. У цьому контексті варто згадати статтю М. Ковальського "Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI — первой половины XVII века", де висловлювалися цікаві, хоч і не позбавлені ідеологічних штампів, зауваження стосовно теоретико-методологічних аспектів "Источников для истории Юго-Западной России" й "Опыта русской историографии"⁴. Інтерпретацію українського літописання, виконану І. Франком у "Історії української літератури" достатньо вичерпно проаналізував М. Кравець⁵. Значно більші можливості з'явилися в науковців після відновлення незалежності Української держави. У першу чергу серед сучасних публікацій слід назвати монографію І. Войцехівської "Володимир Іконников: джерелознавчі студії", окремий параграф якої спеціально при-

¹ Пыпин А. Н. Особая история русской литературы // Вестник Европы. — СПб., 1890. — Т. 5 (№ 9). — С. 241–274.

² Грушевський М. С. Рец. на: Іконников В. С. Опыт русской историографии. — Т. 2, кн. 1. — К., 1908; Т. 2, кн. 2. — К., 1908 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — С. 200–204.

³ Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Джерелознавство. — К.: УАН, 1925. — Вип. 2. — С. 22, 44–45, 83–85.

⁴ Ковальський Н. П. Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI — первой половины XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX вв. / Отв. ред. В. Я. Борщевский. — Днепропетровск: ДГУ, 1982. — С. 28–30.

⁵ Кравець М. М. Іван Франко — історик України / Відп. ред. Я. П. Кісь. — Львів: Вид-во ЛДУ, 1971. — С. 163–170.

свячений опрацюванню літописів в “Опыте русской историографии”⁶. Щоправда, детально висвітлюючи внесок ученого в розвиток літописознавства, автор не завжди наважується давати власну оцінку недоліків його капітальної праці. У вступній статті М. Ковальського до “Лекцій з джерелознавства” В. Антоновича знайшла відображення діяльність останнього на ниві літописознавства⁷. І, нарешті, варто згадати дослідження Н. Поплавської, яка порушила питання про вплив М. Грушевського на літописознавчі студії Б. Лепкого⁸.

Метою даної статті є історіографічне вивчення узагальнюючих праць кінця XIX — початку XX ст. з історії українського літописання. Автор поставив завдання встановити інформативні можливості, повноту висвітлення історії українського літописання, а також з’ясувати використані в них основні дослідницькі методи.

У 1907 р. був опублікований, а в 1911 р. перевиданий курс лекцій з російської історіографії професора Харківського університету Д. Багалія. Значне місце в його I частині відведене характеристиці літописних джерел, головним чином літописання руських земель XI–XIII ст. Слід зауважити, що, на відміну від II частини, I частина є переважно джерелознавчою студією, позаяк автор підходить до опрацювання матеріалу з позиції “критики джерел”, а не “критики думок”. Щоправда, В. Кравченко зараховує Д. Багалія до представників критично-джерелознавчого напрямку історіографії, які вважали предметом цієї дисципліни “критичне вивчення джерел та наукової літератури”⁹.

Виникнення писемної історії у будь-якого народу, зокрема й у східних слов’ян, Д. Багалій цілком справедливо пов’язує зі становленням національної самосвідомості, потребою осмислення власного минулого. Дослідник переказує цікаві думки М. Костомарова про офіційний характер літо-

⁶ *Войцехівська І. Н.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії / Наук. ред. Я. С. Калакура. — К.: НАНУ, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, КНУ ім. Т. Шевченка, 1999. — С. 107–134.

⁷ *Ковальський М. П.* Лекційний університетський курс (1879–1881) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В. Б. Антоновича // *Антонович В.* Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. — Острог; Нью-Йорк: УВАН у США; Нац. ун-т “Острозька академія”, 2003. — С. 31–32, 36.

⁸ *Поплавська Н.* Українське письменство XIII–XVI століть у літературознавчій концепції Б. Лепкого // *Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури XX століття: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження письменника* / За ред. М. Ткачука. — Тернопіль: ТДПУ, 1998. — С. 243.

⁹ *Кравченко В. В.* Передмова // *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. — Харків: Золоті сторінки, 2001. — Т. 2: *Джерелознавство та історіографія історії України* / Гол. ред. В. В. Кравченко. — С. 6.

писних пам'яток у середньовічному суспільстві, а також їх юридичне значення як сховища документальних матеріалів. Називаючи без застереження літописи “Главным и основным источником русской истории, на котором научная и критическая мысль строит свои выводы и гипотезы”¹⁰, Д. Багалій перебільшує наукову значущість їхнього інформаційного потенціалу. Таке узагальнення не може бути об'єктивним, адже до цієї групи наративів входять досить відмінні за повнотою, достовірністю й точністю відомостей пам'ятки. Після стислої довідки про основні видання літописів та змістовного нарису історіографії вивчення “Повісті временних літ” (далі ПВЛ. — *Авт.*) протягом XVIII–XIX ст. науковець переходить до питання атрибуції літописних джерел.

Оскільки літературна діяльність виникла на Русі після прийняття християнства й носила церковно-релігійний характер, то літописною справою, на думку Д. Багалія, займалися переважно представники духовенства. Той факт, що літописи творилися й редагувалися в монастирях, він пояснює високим рівнем освіти монахів, їх активною участю в суспільно-політичному житті країни, наявністю доступу до різноманітної інформації, зокрема офіційних документів. Разом з цим науковець не забуває нагадати читачеві, що деякі вузлові літописні сюжети явно були створені світськими, а не духовними особами. Розглядаючи виникнення східнослов'янського історіописання, Д. Багалій пов'язує його з пасхальними таблицями та відзначає незалежність від візантійських і західноєвропейських “зразків”. Короткі порічні записи велися в головних руських містах уже в X ст., хоча поява загальноруського зведення стала можливою не раніше другої половини XI — початку XII ст., коли з'являються позначені авторською присутністю різножанрові пам'ятки оригінальної літератури.

Природно, що в лекційному курсі Д. Багалій не міг залишити без уваги й питання термінології вивчення літописних текстів. Недостатня диференційованість, функціональне та змістове дублювання кількох наведених ним основних наукознавчих дефініцій свідчать про нестійкість понятійного апарату тогочасного літописознавства.

З-поміж літописів Київської Русі найбільше місце в “Русской историографии” відведено ПВЛ. Посилаючись на відмінну стильову манеру викладу й наявність різночитань у ПВЛ і “Житії Феодосія Печерського”, Д. Багалій приєднується до тих науковців, котрі заперечували участь Нестора в укладанні цього зведення. Натомість згадка імені Сильвестра в закінченні статті 1110 р. дозволяє йому вважати автором ПВЛ ігумена Києво-Видубицького монастиря. Як і Д. Бестужев-Рюмін, Д. Багалій уявляє ПВЛ зібранням різнорідного матеріалу, котре можна розчленувати на окремі порічні записи

¹⁰ *Багалей Д. И.* Русская историография. — Харьков: Типография С. Иванченко, 1911. — Ч. 1. — С. 43.

та сказання. Далі, спираючись на праці М. Костомарова, М. Сухомлинова й К. Бестужева-Рюміна, він виділяє основні літературні, історичні та фольклорні джерела Початкового літопису.

Подібно до М. Костомарова й К. Бестужева-Рюміна Д. Багалій твердить про наявність у Київському літописі численних звісток, запозичених з чернігівських, галицьких, новгородських, полоцьких записів тощо. Це допомагає йому зробити висновок, “что и эта Киевская летопись есть такой же свод, как и “Повесть временных лет”¹¹. Торкаючись питання авторства окремих частин пам’ятки дослідник оперує гіпотезами своїх попередників. У тексті зведення він виокремлює ті ж самі сказання, що й К. Бестужев-Рюмін, за винятком розповіді про боротьбу за Володимирську спадщину в 1174–1176 рр.

Використовуючи праці М. Костомарова й К. Бестужева-Рюміна, Д. Багалій підготував окремий параграф і про Галицько-Волинський літопис (далі ГВЛ. — *Авт.*). Він підтримує тих науковців, котрі вважали, що ця пам’ятка дійшла до нас не повністю, без початкової статті, присвяченої князюванню Романа Мстиславича. Погоджуючись з М. Костомаровим, учений поділяє текст ГВЛ на дві частини, що велися в Галичині й на Волині. З “Лекций по русской истории” Д. Багалій переніс на сторінки своєї праці також пояснення особливостей хронологічної системи пам’ятки. Науковець підтримує М. Костомарова й розповідаючи про тематику, авторство й надзвичайну джерельну вартість ГВЛ для вивчення історії Південно-Західної Русі, Литви та ятвягів у XIII ст. А ось уміщені до літопису окремі сказання, свідчення очевидців й актові матеріали охарактеризовані у нього аналогічно до К. Бестужева-Рюміна.

У “Русской историографии” зустрічаємо коротеньку згадку про літописи Великого князівства Литовського, які вчений, слідом за І. Тихомировим, поділяє на дві редакції — повну та коротку. Так само побіжно характеризує він і т. зв. козацьке літописання, зауважуючи при цьому, що праці Г. Граб’янки й С. Величка “совершенно баснословны, как и их воспроизведение и продолжение — “История Руссов”, ложно приписываемая Конисскому”¹². Проте така безапеляційна оцінка літопису С. Величка є необ’єктивною, адже, окрім власних стилізацій, козацький канцелярист достатньо коректно використав у ньому також значну кількість автентичних документальних джерел. На думку Д. Багалія, завдяки високому рівню розвитку освіти й письменства на українських і білоруських землях у XVI–XVII ст. безсумнівно укладались узагальнюючі праці зі всесвітньої історії. Однак, ученому було відомо про існування лише 2-ї редакції Українського хронографа, котру він до того ж помилково приписував перу Л. Боболінського.

¹¹ Там же. — С. 95.

¹² Там же. — С. 111.

Як бачимо, основну увагу Д. Багалій зосередив на історико-літературних творах Київської Русі, у той час як історія українського літописання XV–XVIII ст. не отримала належного висвітлення в курсі. До того ж, професор чомусь не познайомив студентів з останніми здобутками О. Шахматова на ниві східнослов'янського літописознавства.

Детальну характеристику вітчизняного історіописання ми знаходимо у фундаментальній монографії В. Іконникова “Опыт русской историографии”. Щоправда, як цілком слушно уточнює М. Ковальський, “Название этого труда не вполне соответствует его содержанию, так как основное внимание уделено не вопросам историографии, а вопросам источниковедения повествовательных источников и исторической библиографии, отсутствует чёткое разграничение между историческим источником и исторической литературой”¹³.

У 1-й книзі 2-го тому В. Іконников розглядає найдавніше руське літописання як початок східнослов'янської (“російської”) історіографії. Загальну характеристику процесу становлення вітчизняної історичної думки він подає на тлі висвітлення бурхливого розвитку культури Київської Русі, зокрема книжності й освіти, що розпочався після прийняття християнства. Не заперечуючи безсумнівний вплив візантійської історичної літератури на давньоруське літописання, В. Іконников разом з цим приєднується до тих дослідників, які вважали, що поява ряду найдавніших писемних пам'яток була викликана політичними й торговими інтересами, а тому перші історичні записи з'явилися ще за князювання Олега, а в часи Святослава в Києві вже вівся літопис. Стислість і хронологічна точність подібних звісток свідчить, що вони укладалися сучасниками, можливо особами, наближеними до княжого двору. З іншого боку, уривчастість інформації, а також суперечливий виклад і різне датування одних і тих же подій IX–X ст. передбачають існування кількох літописних творів на початковому етапі давньоруського історіописання.

Проте систематичного характеру літописна справа набрала лише у стінах Києво-Печерського монастиря. Києво-Печерський літопис і роботу Нестора В. Іконников характеризує в дусі поглядів М. Костомарова й К. Бестужева-Рюміна, хоча й доповнює їх останніми спостереженнями О. Шахматова з історії киево-печерського літописання XII ст. Крім Києво-Печерського, літописи велися і в інших монастирях, зокрема Видубицькому, з ігуменом якого Сильвестром пов'язане зведення початку XII ст.

IV розділ 1-ї книги в основному присвячений “Повісті временних літ”. Спочатку, спираючись на доробок І. Срезневського, М. Костомарова та М. Сухомлинова, В. Іконников намагається окреслити особливості хронології давньоруських літописів, визначити їх зв'язок з пасхальними табли-

¹³ Ковальський Н. П. Указ. соч. — С. 30.

цями, а також з'ясувати причини неточності датувань. При цьому він відкидає думки А.-Л. Шлецера та його послідовників про вирішальний вплив візантійських зразків на автора ПВЛ. Далі науковець детально характеризує зміст цієї пам'ятки, відзначає особливості її структури та укладання, розглядає світогляд літописця. Окрему увагу він приділяє порівнянню ПВЛ із західноєвропейськими анналами та хроніками, простежуючи спільні риси в хронологічній системі, жанровій природі складових частин тексту, використанні біблійних сюжетів, трактуванні чудесних знамень, переважному зображенні зовнішніх подій, а не внутрішнього побуту суспільства, а також у стильових особливостях. В. Іконников не вважав за можливе дати однозначну відповідь на питання про офіційний характер східнослов'янського літописання. З одного боку він зазначав, що “Уже на первых порах гражданственности летописи имеют целью не один исторический интерес или частную пользу. Они служат выражением политических соображений, подтверждением существующих прав, справочным кодексом и выражением воли власти. Таким образом, можно сказать, они получают официальный характер...”¹⁴. Проте одночасно він підтримує В. Соловйова, котрий доводив відсутність у східних слов'ян палацового літописання до першої половини XV ст. включно. Головними осередками літописання в добу Київської Русі були монастирі, а ченці, незважаючи на бажання світської влади впливати на літописну справу, нібито могли дозволяти собі об'єктивне висвітлення історичних подій.

У розділ становить собою просторий і ґрунтовний огляд літератури з історії вивчення ПВЛ, а також списків, видань і перекладів цієї пам'ятки.

У цілому В. Іконников демонструє постійні пошуки найбільш адекватних з-поміж існуючих у тогочасному загальноросійському історичному джерелознавстві концепцій розвитку початкового літописання, зокрема історії складання ПВЛ. Загалом він готовий віддати перевагу поглядам К. Бестужева-Рюміна, розглядаючи ПВЛ не як цілісний твір одного автора, а як збірку різноманітних за жанровою природою джерел. Але, на відміну від К. Бестужева-Рюміна, котрий лише припускав, що ПВЛ не є початковим зведенням, В. Іконников у світлі останніх досягнень О. Шахматова уже переконаний у його існуванні. З іншого боку, уявлення В. Іконникова про природу літописних пам'яток супроводжується консервативним твердженням, нібито “Отделить теперь все составные части каждой из летописей, до нас дошедших, есть дело невозможное”¹⁵. Наведена думка суперечить найважливішим висновкам К. Бестужева-Рюміна й О. Шахматова. Адже перший науковець упевнено заявляв про “возможность определить и даже до из-

¹⁴ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — К.: Типогр. Имп. ун-та св. Владимира, 1908. — Т. 2, кн. 1. — С. 322.

¹⁵ Там же. — С. 321.

вестной степени восстановить...источники”¹⁶ ПВЛ, а другий реконструював текст покладеного в основу цієї пам’ятки Початкового зведення 1093 р.

У VI розділі В. Іконников розглядає Київське зведення 1200 р., яке вважає безпосереднім продовженням ПВЛ. Спираючись передусім на праці М. Костомарова, К. Бестужева-Рюміна й М. Погодіна, він з’ясовує та характеризує основні джерела цього зведення — замітки та сказання, створені переважно в Києві та інших містах південної Русі. Значне місце в розділі відведено інформації про кількість авторів Київського зведення, їх суспільно-політичні погляди, обсяг та хронологічний діапазон їхньої праці. Відповідні сторінки “Опыта” наочно підтверджують існування серед науковців серйозних розбіжностей у висвітленні зазначених питань, однак не містять власних авторських пропозицій стосовно їх розв’язання. Певну увагу приділяє В. Іконников особливостям тематики пам’ятки. Досить цікавою видається його думка, що Київське зведення “в значительной степени имеет общерусский характер и с этой точки зрения приобретает государственное значение”¹⁷, оскільки в полі зору його укладачів перебували не лише місцеві, а й загальноруські події, а також історія країн Центральної Європи. Заслуговують на увагу й наведені автором міркування про безперервний характер літописної справи в Києві протягом XII — першої чверті XIII ст.

Після цього В. Іконников переходить до характеристики літописної роботи, що велася в удільних центрах давньоруської держави. З цією метою він виділяє з Іпатіївського та Лаврентіївського зведень ті переяславські звістки, які видаються йому рештками переяславського літописання. Спираючись на висновки О. Шахматова та інших дослідників, автор говорить про чернігівську літописну традицію XI–XIII ст., початок якої пов’язує з утвердженням Мстислава Володимировича в Чернігові й побудовою Спасо-Преображенського собору. Існування Чернігівського літопису підтверджується змістом багатьох статей Київського зведення, а також Софійського 1-го, Новгородського 4-го, Тверського, Воскресенського й Никонівського літописів, що беруть початок від Володимирського Поліхрону. Таким же чином В. Іконников знайомить читача зі смоленським і полоцьким літописанням¹⁸. На жаль, автор “Опыта” обмежується визбируванням з різних джерел окремих фрагментів, що розповідають про події, які відбулися в Переяславській, Чернігівській, Смоленській чи Полоцькій землі. Однак, успішне відтворення картини літописання вказаних регіонів неможливе без попередньої реконструкції тексту втрачених пам’яток.

¹⁶ *Бестужев-Рюмин К. Н.* О составе русских летописей до конца XIV века. — СПб., 1868. — С. 2.

¹⁷ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — Т. 2, кн. 1. — С. 450–451.

¹⁸ Там же. — С. 519–527, 535–537.

До VII розділу 1-го тому “Опыта” вміщено виклад історії літописної справи Галичини й Волині. Позитивним моментом дослідження є те, що зародження галицько-волинського літописання подається на фоні характеристики особливостей літератури південно-західних земель Київської Русі. Незважаючи на певні вагання, В. Іконников зрештою схиляється до думки тих науковців, котрі припускали існування початкової частини ГВЛ, що не збереглася до наших днів. На користь цього служать звістки про волинські й галицькі події з Київського літопису та хроніки Длугоша, відсутність у пам’ятці опису князювання Романа Мстиславича в Галичі тощо. Далі дослідник торкається питання авторства твору й після викладу поглядів своїх попередників приходять до правильного висновку, що “Гал.-Вол. Летопись является произведением не одного или двух, а нескольких лиц, объединённым в одно целое”¹⁹. В. Іконников говорить про світський характер і офіційне значення літопису, визначає його джерела, а також, йдучи за М. Дашкевичем, розглядає композицію пам’ятки. Цілком справедливо дослідник вважає ГВЛ надзвичайно цінним джерелом із середньовічної історії не лише Галицько-Волинського князівства, а й Польщі, Чехії, Литви, ятвягів і Тевтонського ордену. Зауваження ж ученого щодо хронології ГВЛ мають поверховий характер, оскільки по суті не виходять за межі історіографії питання.

Огляд українського й білоруського літописання XV–XVII ст. починається з т. зв. Короткого Київського літопису, що входить до складу Супрасльського рукопису початку XVI ст. В. Іконников стисло охарактеризував структуру та джерела твору, наголосивши на цінності вміщених до нього оригінальних звісток про історичні події 1491–1516 рр. Також він навів дві протилежні точки зору про його автора, висловлені І. Даниловичем і В. Антоновичем. На сьогодні в літописознавстві утвердилася версія В. Антоновича, котрий вважав книжника волинянином, оскільки коло його інтересів обмежувалось, як правило, Волинню й Поділлям. Через це в сучасній історіографії ця пам’ятка отримала назву Волинський короткий літопис.

У своїй книзі В. Іконников виконав аналіз списків західноруських літописів, спробував встановити їх джерела, показав вплив на польську історіографію XV–XVI ст. Заплутавшись у складній природі літописів, утворених поєднанням різноманітних пам’яток, що у процесі обробки втратили чіткі межі у складі єдиного тексту, дослідник не зміг позитивно вирішити питання про взаємодію між списками західноруських зведень. Тому він механічно переніс схеми М. Костомарова, І. Тихомирова й Б. Вахевича, в основі яких лежать різні підходи до встановлення редакцій, а також не завжди виправдано зараховував ті чи інші списки до певної редакції. Основне місце відведене ним аналізу змісту короткої редакції західно-

¹⁹ Там же. — С. 584.

руського літопису, “Хроніки Великого князівства Литовського й Жемайтського”, а також “Хроніки” Биховця.

Значно більшу вартість має внесок В. Іконникова у вивчення Густинського літопису, котрий він характеризує як “плод латино-польской образованности XVII в.”, “замечательную компиляцию, составленную учёным образом”²⁰. Розбираючи склад пам’ятки, дослідник встановлює, що її автор користувався Хлебниківським і Єрмолаївським списками Іпатіївської групи, Троїцьким і Воскресенським літописами. Крім цього, в руках книжника були різні твори візантійської та польської історіографії, “Хроніка” Биховця, Кисво-Печерський патерик, “Палінодія” З. Копистенського тощо.

Простежуючи історію Українського хронографа 1-ї редакції, дослідник підтримує висновки О. Шахматова, котрий пов’язував цей твір через 4-у та 2-у редакції Російського хронографа з хронографом 1442 р. Пахомія Логофета. Зіставивши 6 списків Українського хронографа 2-ї редакції, В. Іконников погоджується з М. Максимовичем і В. Науменком, які вважали, що Л. Боболінський був не автором пам’ятки, а лише укладачем одного з її пізніх списків. На жаль, В. Іконников не мав у своєму розпорядженні оригінальних текстів, через що оперував окремими опублікованими уривками й матеріалами студій попередників. У свою чергу, це призвело його до хибного висновку, ніби “основным источником для составителей южнорусского хронографа служили списки великорусских хронографов (преим. 1-й и 2-й ред.), причём замечается стремление к весьма широкому пополнению (и замене) его состава статьями по истории Польши и Литвы”²¹. Насправді ж, крім хронік О. Гваньїні й М. Стрийковського, в основі цієї пам’ятки лежить Український хронограф 1-ї редакції. Так само потребує уточнення думка В. Іконникова про існування трьох редакцій Українського хронографа 2-ї редакції, оскільки в даному випадку мова може йти тільки про варіанти. У цьому ж розділі стисло охарактеризовано “Кройніку” Ф. Софоновича, “Синопис”, а також ряд пам’яток місцевого літописання: Київський, Межигірський, Львівський, Вітебський, Баркулабівський, Хмільницький літописи, літописи Густинського, Мгарського, Сатанівського й Підгорецького монастирів.

У II розділі IV відділу розглядається група історико-літературних творів, що висвітлюють козацьку добу української історії. “Во главе собственно “казацких летописей”, — наголошує дослідник, — следует поставить Летопись Самовидца, как наиболее древнюю из известных летописей, оригинальную по своему содержанию и отмечающуюся простотою и объек-

²⁰ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — К.: Типогр. Имп. ун-та св. Владимира, 1908. — Т. 2, кн. 2. — С. 1521.

²¹ Там же. — С. 1553.

тивністю изложения”²². Учений коротко спинився на історії видання пам’ятки та окреслив її структуру. Для з’ясування авторства твору науковець навів перелік подій, свідком або учасником яких був літописець, дав оцінку його суспільно-політичних поглядів, визначив ставлення до ряду історичних діячів. Під час роботи над нарисом особливу користь автору принесло знайомство з “Опытom исследования о летописи Самовидца” О. Левицького.

Далі В. Іконников робить спробу дати стислу характеристику Чернігівського літопису. При цьому на підставі досліджень М. Костомарова, М. Білозерського й О. Лазаревського він виділяє етапи створення пам’ятки, дає оцінку її оригінальних відомостей, торкається питання авторства.

Підсумовуючи доробок своїх попередників, учений висвітлює питання авторства, джерельної основи та фактографії літопису Г. Граб’янки. А ось у нарисі про “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.” можна помітити декілька власних цікавих думок В. Іконникова стосовно естетичних засад, творчої лабораторії С. Величка, а також жанрової природи його праці. Так, дослідник зараховує цей літопис до прозової спадщини київської школи початку XVIII ст., що перебувала під сильним впливом латино-польської системи освіти. Через це його основними стильовими ознаками є яскраво виражені схоластичність і орнаментальність. Дотримуючись літературних традицій, козацький канцелярист нерідко розширював достовірну інформацію неперевіреними фактами, почерпнутими з інших джерел, та ускладнював текст різноманітними стилістичними прикрасами. “Величко, — розважливо підсумовує В. Іконников, — является с одной стороны летописцем-канцеляристом, а с другой автором в своём роде учёного произведения. Величко собственно писал систематическую историю Малороссии и при том не столько по личным наблюдениям и воспоминаниям, сколько по письменным материалам”²³.

Розповідаючи про причини появи, джерельну основу та історію поширення “Короткого опису Малоросії”, науковець майже дослівно йде за О. Левицьким. З близьким до тексту переказом студій останнього маємо справу й на сторінках, присвячених “Зібранню історичному” С. Лукомського.

В. Іконников розглядає “Повесть о том, что случилось на Украине...” як вдалу спробу переходу від літописного оформлення матеріалу до систематичного викладу історичних подій. Відсутність у тексті полонізмів і наявність суспільно-політичної лексики та літературних зворотів, які були характерні для російської мови XVIII ст., дали йому підставу вважати, що твір був написаний не раніше, ніж “Короткий опис Малоросії” (охоплює події до 1734 р. — *Авт.*) і складений наприкінці 1742 р. “Літописец, или

²² Там же. — С. 1561.

²³ Там же. — С. 1589.

описаніє краткое знатнійших дійств и случаев”²⁴. До II розділу вміщено також стислий огляд родинних хронік козацької старшини.

I, нарешті, В. Іконников висвітлює досить широке коло питань, пов’язаних з “Історією русів”. Спочатку він знайомить читача з обставинами відкриття та публікації рукопису, причому аргументовано спростовує при цьому версію про авторство Г. Кониського. Далі дослідник розкриває той вплив, який справила пам’ятка на українську історіографію та літературний процес у XIX ст. Подібно до більшості сучасників В. Іконников трактує твір як історичний памфлет, що “близко соприкасается с малороссийскими летописями и в то же время служит наглядным примером талантливого изложения летописей в переработке...”²⁵. Традиційно зосередивши значну увагу на розкритті змісту пам’ятки, дослідник разом з цим показує ставлення невідомого автора до ключових подій української історії. Належне місце відведене й розгляду фактичних помилок, неточностей, випадків вигадання промов і документів, а також свідомого перекручення текстів першоджерел, що трапляються на сторінках “Історії русів”.

Таким чином, “Опыт русской историографии” є найґрунтовнішою та найзмістовнішою літописознавчою працею XIX — початку XX ст. Крім багатства залученого джерельного матеріалу, позитивною рисою монографії є вміщена до неї достатньо вичерпна бібліографія з історії східнослов’янського літописання. Уважний читач, безперечно, помітить більшою чи меншою мірою аргументовані уточнення В. Іконникова до хрестоматійних висновків попередників, хоча, у першу чергу, автор прагнув “в интересах научной полноты дать, по возможности, полные обзоры литературы того или другого вопроса, нежели настойчиво оспаривать известное положение, достоверность которого ещё требовала бы дальнейшей проверки и новых исследований”²⁶. Однак, постійний вплив стереотипів нерідко призводить до повторів, появи суперечливих версій і, зрештою, не дає науковцеві змоги прийти до серйозних узагальнень, розробити власну концепцію розвитку літописання Київської Русі. Через компілятивний характер та інертність творчої думки залишає бажати кращого й присвячений західноруським та українським літописам XV–XVIII ст. IV відділ 2-ї книги 2-го тому “Опыта русской историографии”.

У виданому 1881 р. літографічним способом курсі лекцій з джерелознавства В. Антонович запропонував власну класифікацію літописів XV–XVIII ст. з урахуванням їхнього походження, тематики та рівня узагальнення зображуваних подій. До першої групи він зараховує західноруські літописи, а до другої — козацькі, сюжетом яких “служат козацкие войны: главным

²⁴ Там же. — С. 1605.

²⁵ Там же. — С. 1618.

²⁶ Там же. — Т. 2, кн. 1. — С. I.

образом дела Богдана Хмельницкого и его современников”²⁷. При цьому дослідник зауважує, що термін “літопис” не зовсім відповідає жанру історико-літературних творів про козацьку добу українського минулого, оскільки “в сущности же это просто мемуары или же попытки прагматической истории, удержавшей летописную форму”²⁸. Однак, приєднавши до козацьких літописів також місцеві літописи, зокрема Баркулабівський та Хмельницький, В. Антонович, як справедливо відзначає М. Ковальський, непрапомірно й невиправдано розширив зміст терміну²⁹.

В. Антонович добре усвідомлював зв’язок літописів Великого князівства Литовського з давньоукраїнською літописною традицією та цінність уміщених до них відомостей з історії України й Білорусі. Спочатку він подав інформацію про зміст, авторство й місце складання західноруського літопису 1446 р. При цьому професор зауважив, що висловлені в ньому особисті симпатії й антипатії книжника не вплинули на об’єктивність викладу матеріалу. Однак, трактування лектором західноруського зведення 1446 р. як записок сучасника, тобто відносно самостійного твору, не відповідає дійсності. Насправді ж ця пам’ятка є першим загальнодержавним зведенням Великого князівства Литовського, утвореним шляхом доповнення й поєднання кількох попередніх, зокрема й літописних, джерел. До складу лекційного курсу включено необхідні відомості про зміст, структуру та джерела “Хроніки” Биховця. Щоправда, на відміну від В. Антоновича, сучасні літописознавці вважають найбільш вірогідним часом завершення зведення не 1548-й, а 1530-ті рр. До того ж, ця пам’ятка дійшла до нас не у двох списках, як про це помилково говорить лектор, а в єдиному списку кінця XVII — початку XVIII ст., т. зв. Нарбутівському. Професор цілком справедливо стверджує, що метою укладача зведення було довести переваги литовського шляхетства перед польським у давності походження та знатності предків напередодні Люблінської унії. У зв’язку з цим до I і меншою мірою II частини потрапило чимало фамільних легенд і переказів, пов’язаних з певними місцевостями. Надіймовірніше у зведенні викладені події історії Великого князівства Литовського періоду правління Казимира Ягайловича та його наступників. В. Антонович у цілому правильно визначив склад Супрасльського збірника, в якому виділив Волинський короткий літопис, що охоплює події 1491–1515 рр. Також заслуговує на увагу його припущення про використання укладачами Густинського літопису втраченого нині старовинного Київського літопису XIII ст.

²⁷ Антонович В. Б. Источники западно-русской истории // Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред М. Ковальський. — Острог; Нью-Йорк: УВАН у США; Нац. ун-т “Острозька академія”, 2003. — С.239.

²⁸ Там же. — С. 234.

²⁹ Ковальський Н. П. Указ. соч. — С. 29.

Далі лектор стисло, проте змістовно, знайомить студентів з козацькими літописами: Львівським, Густинського монастиря, Самовидця, Величка, Граб'янки, Чернігівським, “Кратким описанием о козацком малороссийском народе” П. Симоновського, “Краткой летописью Малой России” В. Рубана, “Летописным повествованием о Малой России” О. Рігельмана, “Історією русів” тощо. Головними критеріями, покладеними в основу характеристики наративів XVII–XVIII ст. як правило виступають час, місце складання, авторство, зміст, структура, джерельна основа й джерельна вартість пам’ятки. Серед наведеного переліку творів виділяється аналіз Львівського літопису, літопису С. Величка та “Історії русів”. Зокрема, В. Антонович наголошує, що завдяки детальному та вдумливому викладу подій Львівський літопис значно виграє порівняно з іншими наративними джерелами, де йдеться про історію козаччини протягом 1630–1649 рр. Попутно професор відхиляє версію про авторство гетьмана Тимоша Орендаренка. За визначенням В. Антоновича, 1-ий том літопису С. Величка є типовою компіляцією, що спирається на фольклорну та історико-літературну традицію й через це має невисоку документальну вартість. З іншого боку, 2-й і 3-й томи належать до найважливіших джерел української історії другої половини XVII ст. Незважаючи на незначні белетристичні запозичення, в їх основу покладені передусім особисті спогади автора, розповіді очевидців, а також величезна кількість листів і документів, почерпнутих із канцелярії та архіву. Однак, як показали подальші дослідження, така оцінка “Повісті літописної про малоросійські та частково інші події...” виглядає явно завищеною, оскільки значна частина вміщених до неї актів гетьманського й військового правління виявилася стилізацією самого С. Величка. Торкаючись мовно-стильових особливостей твору, В. Антонович говорить про “многословие и любовь к фразеологии, которая благодаря таланту и юмористичности автора является в наивно комическом виде и никогда не приведёт читателя в скуку”³⁰. Заперечуючи належність “Історії русів” перу Г. Кониського, лектор зображує загадкового аноніма високообдарованою людиною й полум’яним патріотом, котрий “желая представить полную, последовательную историю украинского народа... принуждён измышлять факты там, где их не давали источники, переносит явления позднейшие на предшествующую эпоху...”³¹.

На жаль, запропонований В. Антоновичем матеріал не завершується логічними висновками про інформаційний потенціал літописних джерел, теорію та методику їх використання в наукових працях.

Важливу роль у розвитку вітчизняного літописознавства відіграли узагальнюючі праці з історії українського письменства. Хронологічно першою серед них стоїть фундаментальна “Історія літератури руської” О. Огонов-

³⁰ Антонович. В. Б. Указ. соч. — С. 245.

³¹ Там же. — С. 248.

ського. У її 1-му томі, що містить огляд давньої української літератури, значна увага приділяється літописам XI–XVIII ст.

Розмірковуючи про зародження літописної справи в Київській Русі, автор одразу впадає в суперечність. З одного боку, він говорить, що літописи з'являються лише в тому суспільстві, яке має багате історичне минуле, а з іншого — про несамостійність давньоукраїнської історичної прози, її залежність від візантійських взірців. Саме через вплив візантійської хронографії у вітчизняному літописанні нібито не знайшли належного відображення життя, побут і світогляд народних мас.

Найбільше місця серед давньоукраїнських літописів відведено характеристиці ПВЛ, автором якої О. Огоновський вважав Нестора. Підставою для такої атрибуції послужили уривки Печерського Патерика та власні наївні аргументи літературознавця, засновані на стильових особливостях пам'ятки. На думку науковця, ігумен Видубицького монастиря Сильвестр лише відредагував Несторову працю та продовжив її до 1116 р. Далі О. Огоновський знайомить читача зі змістом та джерелами літопису. При цьому він непереконливо намагається довести, ніби побудована переважно на народних переказах історія Русі IX–X ст. має не легендарний, а достовірний характер. Дослідник також підкреслює вплив релігійного світогляду літописця на трактування ним історичних подій, зупиняється на деяких стильових особливостях пам'ятки.

До 1-го тому “Історії літератури руської” вміщено стислу характеристику Київського літопису. У його складі О. Огоновський виділяє частину, що охоплює 1116–1155 рр. і безпідставно приписує її новгородському архієпископу Нифонту. Наголосивши на винятковому значенні ГВЛ для історії західноукраїнських земель, учений переходить до визначення його джерел. На думку літературознавця, пам'ятка не збереглася в повному обсязі, свідченням чого є відсутність у ній життєпису Романа Мстиславича й наявність докладних галицьких звісток у Київському зведенні. Уточнюючи твердження К. Бестужева-Рюміна й А. Петрушевича, котрі вважали, що весь ГВЛ був складений на Волині, О. Огоновський пов'язує першу частину літопису, яка завершувалась 1220 р., з Галичем. Далі, спираючись на працю А. Петрушевича, він характеризує особливості хронології ГВЛ і наводить запропоновану І. Шараневичем його структурну схему.

Огляд літописання Великого князівства Литовського в “Історії літератури руської” побудовано в основному на матеріалах розвідки І. Шараневича “О латописах і крониках руских XV–XVI wieku...”. Це стосується висвітлення практично всіх ключових питань, пов'язаних з авторством, місцем, часом складання, композицією, змістом і джерелами західноруського літопису 1446 р., “Хроніки Великого князівства Литовського й Жемоїтського”, “Хроніки” Биховця та т. зв. Короткого Київського літопису. Тому на сторінки “Історії літератури руської” потрапили не лише досягнення І. Шара-

невича, який, застосувавши порівняльну методу, глибше за своїх попередників проаналізував склад західноруських зведень, а й недоліки його праці. Приміром, слідом за І. Шараневичем, О. Огоновський ідентифікує вміщене до Супрасльського рукопису “Начало руських князей Руссаго княженья” як Короткий Київський літопис, хоч насправді дана пам’ятка була складена не в Києві, а на Волині. А ось характеристика “Літописців Волині та України” взагалі зведена літературознавцем до переліку назв збірок творів, об’єднаних у збірці І. Кошаківського. Через недосконалість розробленої О. Огоновським періодизації історії давнього українського письменства завершений 1649 р. Львівський літопис потрапляє у нього до польсько-руського періоду, що тривав від захоплення українських земель Польщею та Литвою до заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії.

Об’єктивістська манера викладу матеріалу зберігається й на тих сторінках, де йдеться про історичну прозу середини XVII–XVIII ст. Запропонована О. Огоновським схема групування літературних фактів не має наукового значення, оскільки вони розглядаються без урахування особливостей тематики, проблематики й поетики. Натомість в основу розподілу пам’яток покладені наявність або відсутність імені автора та мовний принцип.

Першим в огляді стоїть нарис про “Синопис”, авторство якого О. Огоновський за традицією приписує І. Гизелю. Учений значно перебільшує вплив “Кройніки з літописців стародавніх” на “Синопис”, вважаючи його простою переробкою праці Ф. Софоновича. Аналіз тематики твору дозволяє О. Огоновському стверджувати, що, незважаючи на певний інтерес до російської історії “Гизель більше писав про дії українські, ніж про дії московські”³². Учений справедливо зазначає, що автор “Синопису” загалом симпатизує Україні та є прихильником українсько-російського політичного союзу.

Ряд цікавих фактів із всесвітньої та вітчизняної історії, на думку О. Огоновського, подає Український хронограф 2-ї редакції. Знову ж таки, за інерцією вчений вважає його працею ієромонаха Л. Боболинського, хоч і наводить при цьому висновок О. Левицького про те, що Л. Боболинський був лише переписувачем цього твору.

Нарис про “Літопис Самовидця” не містить жодних оригінальних спостережень, оскільки є стислим витягом з відомих розвідок О. Левицького. Детальніше О. Огоновський розглядає літопис С. Величка, зосереджуючи основну увагу на джерельній основі пам’ятки. При цьому він не ставить під сумнів достовірність діаріуша С. Зорки та використаних у 2-му і 3-му томах офіційних документів. На думку дослідника, козацькому канцеляристу було

³² *Огоновський О.* Історія літератури руської [української]. Частина I (XI–XVIII вік), Львів 1887. Частина II (Етнографія), Львів 1894. — Мюнхен: УВУ, 1992. — С. 370.

притаманне надзвичайно сумлінне ставлення до документальних матеріалів, “котрі він в літописі своїй без всяких змін вмістив”³³. Учений також спробував висвітлити суспільно-політичні погляди С. Величка, щоправда відповідні рядки мають вигляд позбавленої внутрішньої єдності незавершеної імпровізації.

Про консерватизм критичного мислення О. Огоновського свідчить той факт, що всупереч аргументованому скептицизму М. Максимовича, С. Соловйова та Г. Карпова він продовжував вважати автором “Історії русів” Г. Кониського. Дослідник також був переконаний в існуванні т. зв. “Достовірного руського літопису”. Залучивши матеріали Густинського літопису, “Зібрання історичного” С. Лукомського, а також виконані С. Лукомським і С. Величком переклади щоденників С. Окольського й М. Титловського, він перерахував у хронологічній послідовності ті історичні події, про які, на його думку, йшлося у втраченій пам’ятці.

Інформація про Густинський, Хмільницький, Чернігівський літописи, “Дійства презильной брани” Г. Граб’янки та історичні праці С. Лукомського, П. Симоновського й О. Рігельмана подана О. Огоновським на бібліографічному рівні.

Таким чином, представлений О. Огоновським огляд української історичної прози має фактографічний, описовий характер, позбавлений глибоких теоретичних узагальнень. “У своїх оцінках, — зазначає М. Зеров, — О. Огоновський цілковито залежить від авторів, що подавали йому ті або інші матеріали, і рідко коли підноситься до критичної їх оцінки”³⁴. Очевидно, це обумовлювалось тим, що “До історії літератури він узявся з обов’язку викладача, не дуже високо ставлячи саму науку історії літератури і не цікавлячись її методологічними проблемами”³⁵. Але, з іншого боку, було б помилкою головне значення літописознавчих студій О. Огоновського вбачати лише у нагромаджених фактичних відомостях. Адже, на відміну від більшості своїх сучасників, котрі розглядали письменство Київської Русі в контексті “общерусской литературы”, науковець вперто проводив чітку тенденцію про належність створених на південноруських землях літературних, у тому числі й літописних, пам’яток XI–XIII ст. до української культурної спадщини.

³³ Там само. — С. 383.

³⁴ Зеров М. К. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. К. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. — С. 5.

³⁵ Білецький О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства // Білецький О. І. Зібрання праць: У 5 т. — К.: Наук. думка, 1965. — Т. 2: Українська література XIX — початку XX століття / Упоряд. та прим. М. Л. Гончарук. — С. 106.

Значно системнішою подачею фактичного матеріалу відрізняється “Начерк історії української літератури” Б. Лепкого, дві книги якого були надруковані в Коломії в 1909 і 1912 рр. Б. Лепкий пропонував під терміном “літописи” розуміти документи суспільно-політичної думки, що відтворюють дійсність у художній формі, а також зберігають у собі рештки втрачених літературних і фольклорних пам’яток. Розвиваючи останню тезу, він слідом за М. Костомаровим, К. Бестужевим-Рюміним і М. Грушевським, вважає давньоруські літописи збірниками, історичними архівами, створеними працею десятків, а може й сотень книжників. На його переконання, літописні твори Київської Русі не мали офіційного характеру, оскільки їх автори бралися за перо виключно з власного бажання, а не під впливом світської влади. Б. Лепкий рішуче відкидає залежність вітчизняного історіописання від візантійської історіографії та навіть пасхальних таблиць. Але використані ним для аргументації посилання на “цікавість до рідної старовини”, народну свідомість і “гарячий патріотизм” на сьогодні виглядають достатньо наївними. Загальні відомості про перших літописців почерпнуті науковцем із праць М. Погодіна та С. Соловйова. Натомість огляд ПВЛ повністю базується на екскурсі, вміщеному до 1-го тому “Історії України-Руси” М. Грушевського. Посилаючись на останнього, Б. Лепкий власне “Повістю” вважає не все зведення, а розширений вступ до нього, що був складений у середині XI ст. виключно на основі усних матеріалів і завершувався статтею про загибель Святослава Ігоровича. Далі у нарисі йдеться про подальшу історію тексту зведення протягом другої половини XI — початку XII ст. Під пером кількох редакторів, зокрема і Сильвестра, первісне прагматичне оповідання продовжувалось, розширювалось і скорочувалось, а також отримало хронологічний поділ. Учений визначає коло джерел Початкового літопису й наголошує, що попри збірну природу “деякого вигляду суцільности” надає йому релігійний світогляд укладачів. Також пам’ятка “Овіяна...любов’ю до рідної землі, тривогою о її добро, деколи навіть високим патріотизмом”³⁶.

Практично не відриваючись від матеріалів 3-го тому “Історії України-Руси”, говорить Б. Лепкий про композицію й авторство Київського та Галицько-Волинського літописів. Власні ж міркування висловлюються лише під час спроб розкрити читачеві художню вартість останньої пам’ятки. Насамкінець літературознавець відзначає такі характерні риси давньоукраїнського літописання, як релігійне забарвлення, лояльність до князівської влади, патріотизм, зрозумілий і поетичний спосіб викладу матеріалу.

Окремий розділ 2-ї книги присвячений історіописанню Великого князівства Литовського. Б. Лепкий підтримує тих науковців, котрі поділяли західноруські літописи на три редакції, щоправда при цьому помилково

³⁶ *Лепкий Б.* Начерк історії української літератури. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, 1909. — Кн. 1. — С. 212.

зараховує список Красинського до короткої редакції. Значне місце він відводить висвітленню змісту пам'яток та цитуванню їхнього тексту. На відміну від загальнодержавних зведень, збірка “Літописці Волині й України” охарактеризована ним побіжно. Головною заслугою вченого була спроба розв'язати питання культурної належності літописних творів Великого князівства Литовського. Мовно-стильові особливості пам'яток, київське походження одного з авторів, а також найтісніші українсько-білоруські взаємини протягом XIV–XVI ст. дозволяють йому не бачити “достаточної причини, щоб годилося литовсько-руські літописі викидати з історії нашого письменства”³⁷.

Мешкаючи у Кракові, Б. Лепкий, на жаль, не зміг використати всю необхідну наукову літературу, через що його праці бракує глибокого і всебічного аналізу літописних пам'яток.

Характеристику літописів ми знаходимо й у “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” І. Франка. Досліджуючи дві редакції ПВЛ, учений підкреслює їх київське походження, приділяє велику увагу композиції, зупиняється на проблемі взаємин тексту з фольклором й торкається проблеми авторства. І. Франко підкреслює, що обидві редакції мають комплікативний характер, складаються з різноманітних перекладних елементів і редакторських правок неоднакової історичної та літературної вартості. У тексті ПВЛ він виділяє чотири основні частини.

Перша частина охоплює період до 972 р. Вона містить виписки з хроніки Георгія Амартола, болгарського хронографа, легенди про Кирила й Мефодія, норманські саги про Рюрика, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря та Святослава тощо. Фрагменти, що є відображенням династичної традиції Рюриковичів, несуть на собі виразний характер поетичного вимислу, нерідко у високо драматичній або мало зміненій поетичній формі. Однак, незважаючи на фольклорні та літературні риси, збережені в літописі рештки стародавнього князівсько-дружинного епосу, як справедливо зауважує І. Франко, мають під собою певний історичний ґрунт.

Друга частина присвячена подіям 972–1018 рр. На думку літературознавця, вона “писана, очевидно, по одному плану якоюсь духовною особою, напевне сучасником Володимира Великого, але таким, що мало цікавився політичними відносинами Південної Русі, а далеко більше дбав о обрисовування морального обличчя своїх героїв”³⁸.

³⁷ Лепкий Б. Начерк історії української літератури. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, 1912. — Кн. 2. — С. 124.

³⁸ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1984. — Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910) / Ред. П. Й. Колесник, упоряд. і ком. В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. — С. 204.

Третя частина, що містить виклад подій від 1018 до 1090 рр., за згодою І. Франка, якщо не повністю, то в значному обсязі є тим самим “Печерським літописом”, укладачем якого раніше безпідставно вважали Нестора. На жаль, не підкріплена серйозними аргументами спроба дослідника приписати вищезгаданий твір перу іншого печерського монаха — Федора не витримує жодної критики.

Присвячена князюванню Святополка Ізяславича четверта частина ПВЛ є окремою цілісно скомпонованою працею. Її автором дослідник називає Василя, котрий був, очевидно, дружинником київського князя. Зображуючи драматичні картини князівських міжусобиць і половецьких набігів, літописець висловлює глибокі роздуми про долю Батьківщини, пристрасний заклик до єднання й боротьби із зовнішніми ворогами.

Характеризуючи Київський літопис, І. Франко зазначає, що цей твір розповідає про боротьбу двох династій — Мономаховичів і Ольговичів за київську спадщину. Його автором був, очевидно, якийсь боярин — досвідчений політик і учасник багатьох походів і битв. Володіючи немалим літературним хистом, він висвітлював події з позиції нащадків Володимира Мономаха. Далі дослідник стисло висловлює свої міркування щодо стильових особливостей ГВЛ та підкреслює його значення для вивчення міжнародних взаємин Південно-Західної Русі з сусідніми державами.

Продовженням ГВЛ І. Франко вважав Густинський літопис, авторство якого приписував М. Лосицькому. Насправді, як довів пізніше А. Єршов, Густинський літопис склав у 1623–1627 рр. З. Копистенський, а М. Лосицький був лише переписувачем одного з примірників³⁹.

Присвячений літописанню XVI–XVIII ст. XXVI розділ загалом є одним з найслабших у “Нарисі”. Тут науковець менше ніж на трьох сторінках спробував лапідарно висвітлити цілий період розвитку вітчизняної історико-літературної прози, нерідко обмежуючись при цьому простим переліком назв літописних пам’яток, замість того, щоб охарактеризувати їх бодай кількома словами.

Дещо краще виглядає справа з розглянутою кількома розділами нижче “Історією русів”, написаною, на думку І. Франка, Г. Полетикою. Зауваживши про прагматичний і фантастичний характер викладу матеріалу, дослідник доводить, що письменник послідовно дотримувався виразної політичної тенденції “представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею, і з Литвою, і, нарешті, з Росією лучилася і повинна лучитися на основі свободи і рівності під окликом “Вільні з вільними, рівні з рівними”⁴⁰.

³⁹ Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1930. — Т. С. — С. 1–7.

⁴⁰ Франко І. Я. Вказ. праця. — С. 271.

Як відомо, в цілому “Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р.” не виправдав можливо дещо й завищених очікувань наукової громадськості. Це ж саме можна сказати і про ті розділи, де йдеться про вітчизняне історіописання. З одного боку, тут можна зустріти кілька вдумливих висновків і сміливих гіпотез, а з іншого — недостатньо оброблений або ж чисто довідковий матеріал, якому подекуди бракує достатньої інформативності.

Без сумніву провідне місце серед праць літературознавчого профілю належить “Історії українського письменства” С. Єфремова, перші два видання якої побачили світ 1911 р. у Києві. Як переконливо доводить учений, давньоруські літописи за своєю жанровою природою є історико-літературними творами. З одного боку, це надзвичайно цінне історичне джерело, а з іншого — “цілий збірник літературних творів різних авторів і навіть різних часів, результат колективної праці багатьох осіб чи може й поколінь, тільки поданий нам під одним спільним заголовком”⁴¹. Породжене візантійською історіографією, давньоукраїнське літописання невдовзі перевершує грецькі зразки й за своїми художніми якістьми, глибиною відображення історії та побуту народу не має аналогів у світовому письменстві. У руслі подальшої конкретизації власних спостережень С. Єфремов виконав короткий огляд поетики та стилістики ПВЛ, Київського й Галицько-Волинського літописів. Завдяки історизму, патріотизму й державницьким ідеям літописання Київської Русі було також надзвичайно важливим явищем громадського життя, що сприяло формуванню політичної культури й національної самосвідомості тогочасного суспільства.

Літописання XV–XVII ст. охарактеризовано у книзі побіжно. Дослідник доречно наголошує, що пам’ятки литовського періоду “зв’язують сучасні події з давнішою традицією старої Русі”⁴², а історична проза XVII ст., почавшись із коротких хронічок, реєстриків та діаріюшів, поступово переходить до прагматичного викладу національного минулого, першою спробою якого є “Синопис”. Щоправда, в наступних виданнях С. Єфремов вніс корективи до вищенаведеного твердження, віддавши пальму першості замість “Синопису” “Кройніці” Ф. Софоновича.

Значно більше уваги вчений приділяє т. зв. козацьким літописам, а особливо “Історії русів”. Основними темами цих пам’яток була Національно-визвольна війна українського народу й боротьба з московським централізмом за збереження автономії гетьманської держави. Подібно до О. Левицького, С. Єфремов вбачає в авторів “Літопису Самовидця” українського шляхтича, котрий служив у військовій канцелярії. Оповідаючи про події,

⁴¹ Єфремов С. Історія українського письменства. — [2-е вид.]. — Б. м. в.: «Український учитель», [1911]. — С. 49.

⁴² Єфремов С. Вказ. праця. — С. 109.

літописець “дуже добре вмів додержати надзвичайно об’єктивного, просто епічного тону, скупого на деталі особистого характеру, зате багатого на громадські відомості”⁴³. Через це його праця є цінним історичним джерелом. Та головним чином С. Єфремова цікавлять громадські погляди Самовидця, котрому були властиві прошляхетські симпатії, “роялізм, спершу польський, потім московський, неприхильність до демократичного Запоріжжя й досить виразна байдужість до народнього елементу в подіях великого руху на Україні”⁴⁴. На гадку дослідника, літопис Г. Граб’янки значно слабший за своїми літературними якостями й цікавий лише “як історичне джерело, що зберегло дещо з старих затрачених літописів”⁴⁵. Щоправда наведені міркування не були підтримані вітчизняною наукою. Сучасні філологи вважають «Дійства презільной брани» видатною пам’яткою барокової прози, а текстувальний аналіз дозволив звести практично всі її відомості до тих чи інших джерел. Більшість із них на час складання літопису були вже опубліковані. А згаданий у передмові “Диариуш наших воинов, в обозѣ писанный” джерелознавці ідентифікують як “Літопис Самовидця”. Літопис С. Величка виступає у С. Єфремова перехідною ланкою від козацького літописання до “Історії русів”, причому його автор помилково названий малоосвіченою, хоч і допитливою особою.

На гадку дослідника, “Історія русів” є не історичним джерелом, а визначною літературною пам’яткою своєї доби, “програмовим виразом тих вільнолюбних традицій, що жили серед українського панства ще довго по тому, як Україна втратила всяку самостійність”⁴⁶. Через релігійну толерантність і дух вольтеріанства її автором не міг бути Г. Кониський. С. Єфремов припускає, що політичний памфлет було складено наприкінці 60-х рр. XVIII ст., скоріше за все Г. Полетикою. “Любов до рідного краю, автономизм, демократизм, зненависть до всякого поневолення, — наголошує літературознавець, — такі мав позитивні риси цей блискучий і з захватом написаний памфлет. Серед українського громадянства будив він приспану думку про волю рідного краю, він перший виразно поставив ідею автономії України...”⁴⁷. Через це науковець відводить “Історії русів” таке ж місце в українській суспільно-політичній думці другої половини XVIII ст., котре в російській займає “Подорож з Петербурга до Москви” О. Радищева.

По суті, праця С. Єфремова була першою у вітчизняному літературознавстві успішною спробою синтезу історії українського письменства, зокрема й літописного жанру, виконаною за допомогою культурно-історичної

⁴³ Там само. — С. 110.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — С. 111.

⁴⁶ Там само. — С. 113–114.

⁴⁷ Там само. — С. 117.

методики дослідження. Попри подекуди надмірну соціологічність, що призводила до недооцінки естетичної своєрідності художніх творів, авторіві вдалося на належному рівні здійснити аналіз фактичного матеріалу. Висловлюючи свіжі, оригінальні думки стосовно відображення суспільно-політичного життя в тих чи інших літописах, С. Єфремов будує стрункий, пронизаний єдиною концепцією виклад розвитку української історичної прози протягом XI–XVIII ст.

У VIII розділі лекційного курсу з історії давньоруської літератури В. Перетц знайомить студентів з накресленою в “Разысканиях о древнейших русских летописных сводах” схемою формування ПВЛ, зокрема веде мову про редакції 1113, 1118 рр. і проміжну переробку Сильвестра. Вважаючи, що “Центральным вопросом при изучении летописей является вопрос об их древнейших сводах...”⁴⁸, лектор викладає висновки О. Шахматова про літописні зведення, котрі передували праці Нестора. Загалом такий підхід до наповнення змісту пояснюється тим, що професор не прагнув подати цілісний і завершений нарис історії давньоруського письменства. Його метою було ознайомити читачів лише з недостатньо висвітленими в тогочасних навчальних посібниках питаннями, а також із власними оригінальними поглядами на предмет.

Визначальною рисою переважної більшості розглянутих праць є позитивістська методика наукового дослідження, що полягає у виявленні, нагромадженні та іманентному аналізі фактичного матеріалу. На жаль, практично всім науковцям, крім С. Єфремова, бракувало належної систематизації та глибокого теоретичного узагальнення зібраних фактів. Як відомо, в основу видань В. Антоновича, Д. Багалія, О. Огоновського, Б. Лепкого й В. Перетца були покладені лекції, прочитані в різних університетах. Через навчальне призначення ці публікації мають переважно фактографічний, описовий характер, позбавлений самостійної науково-дослідницької розробки окремих питань з історії літописання. Розподіл і відбір фактичного матеріалу нерідко проводився нерівномірно. Особливо цим грішать Д. Багалій та І. Франко, котрі обмежуються лише окремими зауваженнями щодо літописних пам’яток XV–XVIII ст. Та попри зазначені недоліки, поява узагальнюючих праць з оглядами історії українського літописання стала важливим свідченням високої кваліфікації, ерудиції, археографічного досвіду, а також наявності репрезентативної бази фактичних відомостей, сформованої українським джерелознавством, історіографією та історією літератури на кінець XIX — початок XX ст. У розглянутих студіях уже починає вимальовуватись картина багатовікової історії українського літопи-

⁴⁸ *Перетц В. Н.* Из лекций по истории древнерусской литературы. — Ч. 1: Древнейший период (XI–XIII вв.). — К.: Типография “Труд”, 1912. — С. 268.

сання. Настав час переходу від документальної описовості до синтезу, тобто різностороннього осмислення явища як єдиного цілого.

REFERENCES

1. Antonovych, V. B. (2003). *Lektsii z dzhereloznavstva*. Ostroh; N'iu-Jork: UVAN u SShA; Natsional'nyj universytet "Ostroz'ka akademiia". [in Ukrainian].
2. Bagalej, D. I. (1911). *Russkaja istoriografija* (Vol. 1). Har'kov. [in Russian].
3. Bahalij, D. I. (1925). *Narys ukrains'koi istoriohrafii. Dzhereloznavstvo* (Vol. 2). Kyiv: Ukrains'ka Akademiia Nauk. [in Ukrainian].
4. Bestuzhev-Rjumin, K. N. (1868). *O sostave russkikh letopisej do konca XIV veka*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Bilets'kyj, O. I. (1965). Shliakhy rozvytku dozhovtnevoho ukrains'koho literaturoznavstva. In O. I. Bilets'kyj. *Zibrannia prats* (Vol. 2, pp. 72–110). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Franko, I. Ya. (1984). Narys istorii ukrains'ko-rus'koi literatury do 1890 r. In I. Ya. Franko. *Zibrannia tvoriv* (Vol. 41, pp. 194–470). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Hrushevs'kyj, M. S. (1909). Retsenziia na: V. S. Ykonnykov. *Opyt russkoj ystoryohrafyy* (Tom 2, Knyhy 1, 2). Kiev. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (88), 200–204. [in Ukrainian].
8. Ikonnikov, V. S. (1908). *Opyt russkoj istoriografii* (Vol 2. Book 1). Kiev. [in Russian].
9. Ikonnikov, V. S. (1908). *Opyt russkoj istoriografii* (Vol. 2. Book 2). Kiev. [in Russian].
10. Koval'skij, N. P. (1982). Obzor istoriografii istochnikovedeniia Ukrainy XVI — pervoj poloviny XVII veka. In *Aktual'nye istoriograficheskie problemy otechestvennoj istorii XVII–XIX vv.* (pp. 26–48). [in Russian].
11. Koval's'kyj, M. P. (2003). Lektsijnyj universytets'kyj kurs (1879–1881 rr.) "Ystochnyky dlia ystoryy Yuho-Zapadnoj Rossyy" v konteksti arkeohrafichnykh i dzhereloznavchych studij ta dydaktychnoi diial'nosti profesora V.B. Antonovycha. In V. Antonovych. *Lektsii z dzhereloznavstva* (pp. 8–41). Ostroh; N'iu-Jork: Ukrains'ka Vil'na Akademiia Nauk u SShA; Natsional'nyj universytet "Ostroz'ka akademiia". [in Ukrainian].
12. Kravchenko, V. V. (2001). Peredmova. In D. I. Bahalij. *Vybrani pratsi* (Vol. 2, pp. 5–27). Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
13. Kravets', M. M. (1971). *Ivan Franko — istoryk Ukrainy*. L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho universytetu. [in Ukrainian].
14. Lepkyj, B. (1909). *Nacherk istorii ukrains'koi literatury* (Vol. 1). Kolomyia. [in Ukrainian].
15. Lepkyj, B. (1912). *Nacherk istorii ukrains'koi literatury* (Vol. 2). Kolomyia. [in Ukrainian].

16. Ohonovs'kyj, O. (1992). *Istoriia literatury rus'koi [ukrains'koi]. Chastyna I (XI–XVIII vik), L'viv 1887. Chastyna IV (Etnohrafiia), L'viv 1894*. Munich: Ukrains'kyj Vil'nyj Universytet. [in Ukrainian].
17. Peretc, V. N. (1912). *Iz lekcij po istorii russkoj literatury. Chast' 1. Drevnejshij period (XI–XIII vv.)*. Kiev: Trud. [in Russian].
18. Poplavs'ka, N. (1998). Ukrains'ke pys'menstvo XIII–XVI stolit' u literaturoznavchij kontseptsii Bohdana Lepkoho. Abstracts of Papers '98: *Tvorchist' Bohdana Lepkoho v konteksti ievropejs'koi kul'tury XX stolittia*. (pp. 242–244). Ternopil': Ternopil's'kyj derzhavnyj pedahohichnyj universytet. [in Ukrainian].
19. Pypin, A. N. (1890). Osobaja istorija russkoj literatury. *Vestnik Evropy*, (9), 241–274. [in Russian].
20. Vojtsekhivs'ka, I. N. (1999). *Volodymyr Ikonnykov: dzhereloznachi studii*. Kyiv: Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy; Instytut ukrains'koi arkeohrafiï ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevs'koho; Kyivs'kyj natsional'nyj universytet imeni T. Shevchenka. [in Ukrainian].
21. Yefremov, S. O. (1911). *Istoriia ukrains'koho pys'menstva* (2th ed.). Kyiv: Ukrains'kyj uchyitel. [in Ukrainian].
22. Yershov, A. (1930). Koly j khto napysav Hustyns'kyj litopys? *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (100), 1–7. [in Ukrainian].
23. Zerov, M. K. (1990). Ukrains'ke pys'menstvo XIX st. In M. K. Zerov. *Tvory* (Vol. 2, pp. 4–245). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].